

דב רפל / קבוצת יבנה

הוראת מחשבת ישראל בבית הספר

בחירת החומר

השאלה הראשונה העומדת לפנינו היא, כמובן, בחירת החומר אשר יוגש לתלמידים. אנו יכולים להגיש לתלמיד רק אחוז קטן מכלל ספרות המחשבה העברית. מה הם השיקולים אשר יקבעו את בחירת החומר? בדרך כלל נהגו עורכים של מהדורות ספרות המחשבה העברית שנועדו לתלמידים, לערוך את החומר בצורת ילקוטים משל מחבר אחד. עריכה זאת התכוונה להגיש לתלמיד בבואה ספרותית של דמות דיוקנו הרוחני של המחבר. בפני העורכים לא עמדה בדרך כלל השאלה, אם ובאיזו מידה צדק המחבר בדעותיו. המחבר היה בעיניהם דמות היסטורית, היינו מישהו, אשר אין חשיבות אקטואלית, לא לו ולא לבעיותיו ולפתרונותיהן. גישה זאת ראתה הן בבעיות והן בפתרונותיהן עדות לתרבות התקופה ומנקודת ראות זאת, היסטורית-תרבותית, נדונו דברי המחברים.

בית הספר הדתי אינו יכול לקבל גישה זאת. בעיות רבות שעוררו חכמי ישראל בדורות הראשונים, אקטואליות עומדת בעינה עד היום הזה. עם כל חשיבותו ההיסטורית של המחבר, אין להתעלם מן העובדה שהדבר המעסיק אותנו היא דעתו של המחבר, יותר מאשר אישיותו. אנו רוצים להסתייע בפתרון בעיותינו אנו בדעותיהם של חכמי ישראל, ואנו פונים לדעות אלה באימון הנובע מהערך-כת אישיותו של המחבר והתערותו בתרבות היהודית ובאתם מערכיה, שאינם תלויים בזמן. בית הספר הדתי יערוך, איפוא, את תכניתו סביב נושאים מרכזיים במחשבה היהודית, כגון: ההשגחה, בחירת ישראל, שכר ועונש, התפילה, גאולה וכד'. הסכנה, שעל ידי קריאה של קטעי כתביהם של מחברים שונים, לא תתקבל אצלנו תמונה ברורה של אישיותו הרוחנית של הרמב"ם, של רבי יהודה הלוי, או של אחרים, אינה טענה של ממש; היא בניה על ההנחה שמקצוע מחשבת ישראל הוא ביסודו מקצוע אינפורמטיבי, המשלים את לימודי ההיסטוריה והספרות. בית הספר הדתי חייב לראות במקצוע הזה מקצוע פורמטיבי, העומד ברשות עצמו.

הכנתו של המורה

אפשרויות שונות של הכנה לקראת ההגשה עומדות בפני המורה המגיש לתלמידיו את החומר במחשבת ישראל. הוא יכול להראות לתלמידים, באיזו מידה דעותיו

של הפילוסוף הן גם פרי התרשמותו מדעותיהם של אחרים ומן המאורעות ההיסטוריים של זמנו. לא יקשה למצוא בדעותיו של הרמב"ם, למשל, השפעות של דעות ושל מאורעות שאירעו בימיו (היכוחים עם הכיתות הפילוסופיות האיסלאמיות, הרמזים לאישיותו של מוחמד, ההערכות של שליטי אומות העולם אשר חיו בימיו, ועוד), ואין צורך לומר לגבי מחברים אחרים הנעוצים במאורעות ימיהם יותר מן הרמב"ם. המורה יכול לנסות להעמיד את התלמידים על השרשים הפילוסופיים היהודיים והנכריים אשר השפיעו על המחבר. הוא יכול לגלות את ההקבלות שבין דברי הוגי הדעות היהודיים ודעותיהם של אריסטו, אפלטון או של חכמי התלמוד והמדרש. הוא יכול גם לנסות לעמוד על המיוחד שבסגנון העברי התיבוני, לגלות את המיוחד שבו ולהרגיל את תלמידיו להבין את לשון הפילוסופים של ימי הביניים. אין לזלזל בכל אלה, אולם כל אלה אינם עיקר. לימוד הפילוסופיה היהודית איננו לימוד השוואתי, כי אם לימוד ענייני, והמורה צריך להבהיר לעצמו את הבעייה אשר העסיקה את המחבר. בדרך כלל מצטיינים חכמי ישראל בימי הביניים, פרט אולי לרבי יהודה הלוי, בכך, ששיטתם היא כשיטתו הידועה של רש"י בפירושו. הם מגישים את התשובה, ואינם עומדים במידה מספקת על השאלה. על כן, השאלה הראשונה שחייב מורה לשאול את עצמו, כשהוא נגש להכנת החומר, היא השאלה "מה קשה"? רק לאחר שהבהיר לעצמו את הקושי הפילוסופי, הפסיכולוגי והדתי העומד לפני המחבר, הוא יכול לעיין בתשובתו של המחבר ולהעריך אותה.

הגשת החומר לכיתה

הבדל הגיל בין המורה והתלמיד, מבטא בדרך כלל את הבדל הבגרות הרוחנית שביניהם. שאלות רבות, שהמורה מתלבט בהן שנים רבות, אינן ידועות לתלמיד כלל. שאלות רבות, המהוות את בעיות נפשו של המורה, אינן אלא שאלות בעיני התלמיד, היינו משהו שיש למצוא לו תשובה, אולם לא משהו המטריד את הנפש ואינו נותן לה מנוח.

הבדל זה של בגרות רוחנית יכול להתבטא בהבדלי גישות לספרות המחשבה. המגע הראשון עם הספרות מעלה בנפשו של המורה בעיות, המטרידות אותו מזמן. הוא אינו זקוק להסברת הבעייה. הוא צריך רק להבין את דעתו של המחבר. לא כן התלמיד. על כן יטעה המורה אם יחשוב שיצא ידי חובתו. כשיביא את התלמיד לניסוח השאלה ולהכנת התשובה, כי אם ילך בדרך זאת, יידעו אמנם התלמידים מה קשה להרמב"ם או לאבן-עזרא. אולם הקושי של המחברים לא יהיה בעייה אצל התלמידים. נקח לדוגמא את המבוא של הרמב"ם לפרק "חלק". הרמב"ם עוסק בבירור מושגים אחדים של האסכאטולוגיה היהודית: עולם הבא, גן עדן, תחית המתים, ועוד. הקושי העומד לפני הרמב"ם הוא, כיצד יש להבין את מושגי האסכאטולוגיה של חז"ל. התפקיד שראה הרמב"ם לפניו היה להסביר את מובנם האמיתי של תיאורים אסכאטולוגיים, שאין להבין אותם כפשוטם, והמאפילים על

התפיסה הנכונה של הרעיונות. הוא ראה צורך להוציא אגדות רבות מפשוטן המילולי. כדי להגיע לשיטה מקיפה ונפשית מסתירות. אולם הן הקושי, והן התפקיד כפי שהבין הרמב"ם, אינם מזדהים עם הבעייה, כפי שהיא עומדת לפני האדם בימינו. הבעייה היא בעיית גורלו של האדם אחרי המוות. האם בכלל ישנו המשך לחיי האדם, מה טיבו של אותו המשך ועוד. ולכל השאלות האסכטולוגיות האלה קודמת שאלה פסיכולוגית-גית: מה יוצר בנו את הצורך לחשוב על חיי נשמה לאחר מות הגוף? האם הרעיון המוסרי של צדק עולמי, שאינו בא לידי ביצוע בחיי עולם הזה? או האם שאיפתו הריחנית של האדם, לחיות חיי רוח טהורים לאחר שישתחרר מגופו וצרכיו? או אולי הדבקות הנפשית של האדם באישיותו הוא, וסירובו לזכיר בעובדה, שהמוות ישים קץ לכל אשר נקרא "אני". כל עוד לא הבינו התלמידים את הבעייה שבפרק הנ"ל, וכל עוד לא נהפכה הבעייה של הפרק לבעייתם הם, אין טעם להוראת הנושא הזה, והוא הדין לגבי כל נושא אחר.

הקניית הבעייה לתלמידים

אין המורה יכול להקנות את הבעייה לתלמידים על ידי אמירה בלבד. המורה חייב להעמיד את התלמידים על כך, שהבעייה היא בעייתם מעולם, ושרק במקרה לא עמדו עליה עד היום. עליו להביא אותם לידי כך שהבעייה תטריד אותם, ושהם ידרשו תשובה לה. עליו לפתוח בשיחה, שבה תלוטש ותגובש הבעייה, ללא כל קשר חיצוני עם הקטע הספרותי, שבדעתו של המורה לעסוק בו. יחד עם זה אסור לכורה להסיח את דעתו הוא מאותם אספקטים של הבעייה שעליהם עמד המחבר, אלא שאין הוא חייב, ולפעמים אין זה גם מן הרצוי, שהמורה יציג את המחבר בפני התלמידים בשיחת המבוא. הם צריכים לראות את שיחת הפתיחה כהתודעות, בעזרת המורה, לבעיותיהם הם. טוב יעשה המורה, אם לא יכניס כלל את המחבר לשיעור הראשון. בין שיחת הפתיחה ובין התחלת העיון בדברי המחבר צריכים לעבור ימים אחדים. הבעייה צריכה להשתרש בנפשות התלמידים. בעייה שהתעוררה בשעה שמונה בבוקר ושמצאה את פתרונה בשעה עשר איננה בעייה, והיתרון אינו פתרון. רק פתרון ששם קץ לטרדות הלב של האדם הצעיר יכול להיחשב לפתרון בעל חשיבות חינוכית.

עבודת התלמידים

מן האמור ברור, שתפקיד נכבד נועד להשתתפותם הפעילה של התלמידים בשיעור. פעילות התלמידים יכולה להתבטא בדרכים שונות. המורה יכול להטיל על התלמידים עבודה עצמית בספרות, לשם חיפוש עצמאי של הפתרונות. הוא יכול לעשות זאת בפרט בשעה, שקשיי הסגנון אינם מכבידים ביותר על הבנת הדברים. למשל: בעיון בבעיות ההיסטוריה היהודית לא יכול המורה לפסח על השקפותיו של הרמב"ן כפי שהובאו בפירושו לתורה. הוא גם חייב לעיין בדבריו של רבי יוסף אלבו ב"ספר העיקרים". דעותיהם של שני חכמים אלה אינן עולות בקנה אחד.

התלמיד אשר יעיין בדברי האחד ובדברי השני, יעמוד בפני בעיות נוספות, אשר יתקשה להכריע ביניהן. הוא יבוא לקראת השיעור עשיר בבעיות אבל עני בפתרונות. ומתפקידו של המורה יהיה להדריכו להכריע בין פתרון אחד למשנהו. יש להתחשב באפשרות — הרצויה מאוד — שהבעיה תתעורר מצד התלמידים, ושהמורה יידרש לתת לה תשובה. ולא תמיד ימצא המורה תשובה מוכנה וערוכה. בספרות ימי הביניים פעמים רבות התשובה היא סמויה מן העין ומוסחית, וישנו צורך להפריד בין המסווה ובין הפרצוף האמיתי. כן למשל מתעוררת פעמים רבות השאלה של ההרמוניזאציה בין הדת — או יותר נכון, בין העובדות כפי שמכריזה עליהן התורה — ובין המדע. היינו העובדות כפי שמכריז עליהן המחקר. בעייה זאת היא בעלת לבוש חדש מאז התחילו מדעי הטבע להגיע למסקנות הסותרות את דברי התורה, אולם הבעייה של יישוב הסתירה בין האמת, כפי שהיא נאמרה בתורה, ובין מה שנאמר מחוץ לתורה (בכתבי אריסטו, למשל) היא בעייה, שהעסיקה את חכמי ימי הביניים, ובראשם את הרמב"ם, וגישותיהם העקרוניות עשויות להדריכנו עד היום הזה. על המורה להדריך, איפוא, את התלמידים, להבחין בספרות המחשבה הישראלית בין התוך ובין הקליפה, ועל-ידי כך להראות להם, שהרבה יותר מן הכתוב בה יש בה, ושיש לחפש את התוכן מבעד למלים.

יהדות ואנושיות

האפשרויות השונות של תפיסת אותם הדברים מתבטאות גם בזה, שאפשר להבין דעותיהם של המחברים כדעות הן בוויכוח יהודי טיפוסי, והן כדעות בוויכוח על בעיות אנושיות כלליות. נקח לדוגמא את הבעייה — היהודית הטהירה — של הנבואה. לכאורה, כל הבירורים סביב הנבואה הם בירורים סביב בעייה, המתעוררת רק עם קריאת כת"ב הקודש, ושאינה קיימת כלל בעולם, שאינו מכיר בקדושתו של המקרא. למעשה, הבעייה היא בעייה הכרתית, ואנו יכולים לראות את הבירורים סביב בעייה זאת, כבירורים סביב בעיות הפסיכולוגיה של החברה, דרכי החשיבה, הכרעת האמת ועוד. במלים אחרות, אנו יכולים לראות את הנבואה ואת הדברים על הנבואה כנושא בפני עצמו, או כאילוסטראציה לנושא כללי. אם נראה את הדברים מנקודת ראות שנייה, מן הגנך יהיה לשלב בפרקי הספרות היהודית קטעים מתוך הספרות הלא יהודית. לנושא "הנבואה" נוכל להוסיף, לשם השלמה והקבלה, את השיחה הקטנה של אפלטון "איון" וקטעים מתוך "המדינה" ומתוך "מינון". עד כמה שאפשר להבין את דברי אותו מחבר בדרכים שונות, האחת יהודית טהורה והשניה פילוסופית כללית, נוכל לראות מתוך השוואת דבריהם של שני פרשני הרמב"ם בני זמננו על הפרק הראשון של החלק הראשון של "מורה נבוכים".

(1) הרמב"ם פותח את החלק הראשון של מו"נ בנקודת המבוכה החמורה ביותר, היא נקודת הרמיון והשתוף בין אדם ואלוה, בין האלהי והגשמית החמרי בכללו. עד שהוא יוצא

דב רפל

להוכיח את מציאות אלוה, אחדותו וכי', הוא רואה עצמו חייב לשלול אף צל צלה של אס־רות שיתוף ודמיון בין אלקים וולתו. יש דברים בכתבי הקודש והם מפרנסים כמה מסעויות אלה — לפיכך הוא פותח בהם.

(ש. רבידוביץ — ספר הרמב"ם של תרביץ, תרצ"ה, עמ' 46).

(2) נקודת המוצא לחקירה יכולה להיות אך ורק תורת ההכרה. אין האדם חוקר, אלא מפני שהוא מחונן ב"השגה שכלית". ראשית המחקר צריכה לחול, איפוא, על ההשגה הזאת. בהתבוננו בה אנו רואים, שהיא איננה רק אחת המתניות שניתנו לבני אדם, אלא עיקר מהות המין האנושי, "צורתו הטבעית" של האדם, שבה אדם יוצא מממלכת בעלי החיים, שהוא שותף להם ביתר סוגי ההכרה, ומהדהה ממלכה לעצמו. ובכואנו להגדיר את ההשגה השכלית נראה, שיחודה הוא בזה, שהיא בלתי אמצעית, שהיא משיבה את מושגיה לא על ידי איזה אבר או כלי, שאין כחיצה בינה ובין מושכליה, והיא מצד זה בלתי מוגבלת, אלא בת תרין לגמרי, ופעולתה היא פעולה רוחנית לגמרי. גדולה מזו! היא עצמה — פעולה שאין לה נושא: אין לאדם שכל שההשגה השכלית היא פעולתו, יש לאדם השגה שכלית שפעולתה טבעה.

(ר' י. אבן שמואל, מו"ג ח"א, כרך א', עמ' V)

הסגנון

המורה המלמד את ספרות ימי הביניים בתרגומה העברי, יעמוד בפני קשיים מרובים של סגנון ושל דיקדוק. למראית-עין נראה דיקדוקם של התיבונים כדיקדוק מלא שגיאות ושיבושים, ואולם על הצד האמת אין הדבר כך. התיבונים עבדו לפי כללי דיקדוק, אשר נמצאו להם סמוכים במקרא. כדי לעמוד על מקצת הכללים האלה כן הרצו שהמורה יקרא את הערותיו של ר' יהודה אבן שמואל בסוף מהדורת "מורה הנבוכים" שלו (הוצאת מוסד הרב קוק). כן ראוי, שהמורה יעיד ב"פירושו המלים הזרות" לאבן-תבן, המצורף למהדורת ורשא של "המורה", ושהועתק בכל המהדורות שהלכו בעקבותיה, ואחר כל זה חייב דמירה לעמוד על כך, שאם כי לשונם של התיבונים שונה במלים הרבה מלשוננו אנו, הרי היא בדרך כלל מדויקת, ואין המתרגמים נהגים לתרגם ביטוי אחד בדרכים שונות, אם אין צורך בכך. כך למשל משתמשים התיבונים במלה "מבוא" באותו מובן שאנו משתמשים במלה "השפעה", מפני שהם נוקקים למלה "השפעה" לציון שפע חומרי או רוחני, ואת המלה "מבוא" של ימינו הם מצינים במלה "פתיחה".

בקריאת הספרות בתרגומם של התיבונים קיימת סכנה מסוימת. התלמידים עלולים לראות בפרקי הספרות מעין תרגיל בשפה זרה, ולחשוב שלאחר שהתגברו על קשיי הלשון ויכולים לבטא את דעותיו של המחבר בשפת ימינו, סיימו את תפקידם הבינו את המחבר. כדאי לפעמים, כדי להוציא טעות מן הלב, להגיש לתלמידים את התרגום המקובל ועל ידו ניסוח בשפת ימינו, ועל ידי זה לסלק קושי מדומה ולהפנות את לב התלמיד לקשיים האמיתיים.